

450 jaar librije

Ad Leerintveld¹

Dit jaar is het 450 jaar geleden dat aan de Sint-Walburgiskerk te Zutphen een nieuwe librije werd gebouwd. Dit feit zal niet onopgemerkt voorbijgaan: het hele jaar 2014 zal Zutphen in het teken staan van het oude gedrukte boek. Van april tot oktober worden tal van activiteiten ontplooid. De Historische Vereniging Zutphen speelt hierbij een grote rol; reden genoeg voor een bijdrage over de librije in het tijdschrift *Zutphen*.

Middeleeuwse sfeer

Ieder die de librije van Zutphen bezoekt, wordt getroffen door de welhaast middeleeuwse sfeer die er heerst. Toch is deze bibliotheek pas geopend in 1564. De sfeer is middeleeuws, omdat de eerste ontwerper van de librije, de kerkmeester Conrad Slindewater, zich in zijn ontwerp heeft laten leiden door de kloosterbibliotheken uit de naburige kloosters: met name het uit de dertiende eeuw stammende Dominicaner-, Predikheren- of Broederenklooster in het centrum van Zutphen en het klooster Galileën, een Franciscaner klooster uit het midden van de vijftiende eeuw, aan de weg van Zutphen naar Warnsveld. Slindewater maakte schetsen en

beschreef zijn plannen in brieven aan keizer Karel v, aan de bisschop van Utrecht en aan de raad van de stad. Eén zo'n schets is bewaard gebleven.²

De bouw heeft Slindewater niet meer mogen beleven. Hij stierf in 1559. Herman Berner, die sinds 1540 kerkmeester was, ging door op de ingeslagen weg. En in 1561 werd begonnen met de bouw van wat men de 'nieuwe bibliotheek' noemde. Het schetsontwerp van Slindewater is grotendeels gevolgd. Het grondplan is gelijk gebleven, de situering van de aanbouw aan de kerk ook. Het gewelfde dak steunt in het midden op vier pilaren.

Haaks op de lange buitenmuur werden tien houten lectrijnen geplaatst met zitban-

Afb. 2 Het *Liber Aureus Zutphaniensis*. Parochie Sint-Jan de Doper, Zutphen. Bruikleen Stedelijk Museum Zutphen, inventarisnummer Br 00026.

ken ertussen. Boven elke dubbele lectrijn werd een ijzeren stang gemonteerd, waaraan door middel van kettingen de boeken werden vastgemaakt. De lectrijnen waren versierd met houtsnijwerk door de beeldsnijder Meester Wilhelm. Hij maakte ook de figuren aan de pilaren, waaronder een afbeelding van Sint-Walburgis aan de eerste pilaar vanaf de huidige ingang.³ De pilaar die recht voor de oorspronkelijke ingang stond, kreeg een groter reliëf, Christus Triumfator voorstellend. In het aureool rond zijn hoofd staat de spreuk *Ego sum via veritas et vita*. (Ik ben de weg, de waarheid en het leven.) Een duidelijk symbool voor de inhoud van de bibliotheek!⁴

In de nieuwe bibliotheek lagen vanaf de opening 116 boeken. Er is namelijk een rekening uit 1564 bewaard gebleven voor 116 kettingen.⁵ De bibliotheek was overigens al snel te klein: één jaar na de opening moesten er al acht lectrijnen bijgeplaatst worden. Deze kwamen tegen de kerkmuur aan te staan.

De St. Walburgiskerk dateert in oorsprong uit de elfde eeuw.⁶ Rond 1225 is men vermoedelijk begonnen met de verbouwing

van de Romaanse basiliek tot een nieuwe Romaans-Gotische kerk die in later eeuwen steeds werd uitgebreid. De kerk fungeerde als dubbelkerk: ze was tegelijk parochiekerk voor de oude binnenstad van Zutphen en kapittelkerk.

Kapittel en kerk konden niet zonder boeken. Een belangrijk boek met onder andere de statuten van het kapittel, eedsformulieren en een feestlectionarium, wordt nu bewaard in het Stedelijk Museum van Zutphen. Dit *Liber aureus Zutphaniensis* is gebonden in een schitterende verguld zilveren band versierd met bergkristallen.⁷ (afb. 2) De geleerde werken die de kanunniken nodig hadden en de boeken die voor de liturgie gebruikt werden (zoals missaals, antifonaria, processionaria), werden bewaard op het koor in kisten of gesloten boekenkasten. Toen in 1492 een nieuw kapittelhuis aan de kerk werd gebouwd, werd de gewelfde ruimte boven de kapittelzaal gebruikt als boekenkamer. Na de opening van de 'nieuwe librije' in 1564 werd deze ruimte de 'oude librije' genoemd. Ze is nu nog in gebruik als boekenkamer. De tafel en de vloertegels dateren nog uit de vijftiende eeuw.

De collectie

In de 'oude librije', ook wel 'bovenlibrije' genoemd, en de 'nieuwe librije' bevindt zich nu de collectie van de librije van de Sint-Walburgiskerk. Dankzij de minutieuze beschrijving van deze collectie door Joke en Anne-Dirk Renting (zie CLZ) kennen we de inhoud van de collectie nu heel goed. En dit niet alleen. In hun catalogus hebben zij ook alle voorgaande catalogi opgenomen. Met behulp hiervan is de groei en bloei van de collectie zichtbaar gemaakt, maar ook de neergang. Bovendien zijn van elk boek de herkomstgegevens (afb. 3) genoteerd en is de band (afb. 4) beschreven. Registers ontsluiten deze zaken.⁸

We beschikken over elf beschrijvingen van

Speculū Guielmi durātī cū additio
nibus Joā. and. Et Bal. Et cū
pluribus alijs additamen-
tis in hac impressione
Baptiste de tottis
cuz reprorio suo
nouiter editis

Conradus Slynewater tho Zutphen

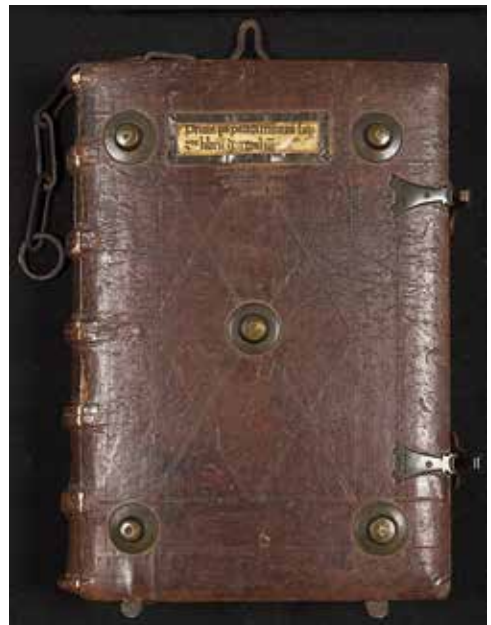
(delen van) de inhoud van de librije, elf getuigenissen over een bibliotheekgeschiedenis van vierhonderdvijftig jaar. De oudste catalogus door Cantzen dateert van direct na de opening van de nieuwe librije. Cantzen schreef hem in 1566 en vulde zijn lijst aan tot in 1570. De jongste collectie-inventaris is de al genoemde CLZ. Belangrijke catalogi tussen de oudste en de jongste beschrijving zijn die van Sluyter uit 1732-1734 en van Dreux uit 1774-1775, die van Van Wullen uit het begin van de negentiende eeuw en natuurlijk de eerste gedrukte catalogus van Meinsma uit 1903.

De nieuwe catalogus telt 826 hoofdbeschrijvingen, hierbij is een *Recueil* in zes banden met meer dan tweehonderd politieke traktaten, die in een appendix alle een aparte beschrijving hebben gekregen. Er zijn zeven handschriften daterend uit de vijftiende en zestiende eeuw. De 819 titels van gedrukte werken zijn aldus over de eeuwen te verdelen:

- 15de eeuw (incunabelen gedrukt tot en met 1500) 85
- 16de eeuw, 1501-1600 ..... > 400⁹
- 17de eeuw, 1601-1700 ..... > 300
- 18de eeuw, 1701-1800 26
- 19de eeuw, 1801-1900 2
- niet gedateerd 7

Deze cijfers zijn globaal; ze zijn verzameld op basis van het register op jaren van uitgave in de catalogus.¹⁰ Bijna vijfhonderd titels stammen uit de vijftiende en zestiende eeuw. Het bezit is voor meer dan zestig procent contem-

Afb. 3 Eigenhandig geschreven naam van de stichter van de librije 'Conradus Slynewater tho Zutphen' in het *Speculum judicale* van Gulielmus Durandus, Venetië 1499, CLZ 321.

Afb. 4 Boekband met ketting, pootjes, 'fenestra' (venstertje met titel) en knoppen om Nicolaus de Tudeschis, *Super V libros decretalium*, Basel 1480-1481, CLZ 755.

porain met de behuizing. De bibliotheek bevatte bij aanvang dus moderne boeken en was daarmee *up-to-date*. De stichters van de boekerij kochten boeken die toen op de markt waren en namen nauwelijks oude, tweedehandse boeken op. Zij wensten door middel van goede, katholieke, boeken een dam op te werpen tegen de reformatie. Via de oude ka-

Afb. 5. Missaal geschreven voor het klooster Isendoorn Zutphen. CLZ nr. 3.

pittelbibliotheek zijn wel boeken uit het bezit van enkele kapittelheren en een burgemeester in de nieuwe librerie terechtgekomen.

De ruim achthonderd titels uit de librerie zijn te verdelen over de volgende vakgebieden:¹¹

- theologie 262
- rechtsgeleerdheid 246
- geschiedenis 102
- taal- en letterkunde 67
- schoolboeken¹² 104
- overig 41

De boeken over filosofie, geneeskunde en overige wetenschappen zijn samengevat onder ‘overig’.

De bibliotheek herbergt veel theologische werken. Dit zijn zowel werken die de katholieke traditie volgen, als boeken die duidelijk door de reformatie zijn geïnspireerd. Na de overgang van Zutphen naar het nieuwe geloof in 1591 bleven de kerkvaders in de librerie, bijvoorbeeld Ambrosius, Hiëronymus en Thomas van Aquino, maar ook natuurlijk bijbels. Het missaal dat werd vervaardigd voor het zusterhuis Isendoorn en dat Berner in

1562 voor de librerie kocht, is overigens uit de bibliotheek verdwenen geweest. Het werd in 1829 door de toenmalige eigenaar ‘terug’geschonken en door Van Wullen aan zijn catalogus toegevoegd.¹³ (afb. 5) De reformatie is in de librerie vertegenwoordigd door werken van Calvijn (voor het grootste deel in zeventiende-eeuwse edities), Luther en Zwingli.

De tweede groep in grootte wordt gevormd door de juridische boeken. Dit zijn uitgaven van het *Corpus Juris civilis Justiniani*, maar ook verzamelde werken over Romeins recht als de *Opera* van Alciatus. Uiteraard zijn in deze bibliotheek, die door kanunniken werd beheerd en uitgebreid, ook talrijke werken over het *Corpus Juris canonici* aanwezig.

Goed vertegenwoordigde letterkundige auteurs zijn Homerius, Vergilius, Erasmus, Lipsius, en belangrijke historici als Livius en Tacitus. Het beroemde boek van Nicolaus Copernicus *De revolutionibus orbium coelestium Libri VI* (Neurenberg, Johann Petrejus 1543) moet zeker genoemd worden.¹⁴ (afb. 6) Dit exemplaar wordt niet vermeld in de eerste drie lijsten uit de zestiende eeuw. Sluyter maakt voor het eerst melding van dit librerie-exemplaar, dat volgens kenners het meest smetteloze exemplaar is van de 277 stuks die van dit revolutionaire boek bewaard zijn.

De zorg voor de collectie

Vóór het geweld van de oorlog tussen de Republiek en Spanje Zutphen bereikte, werd er, zo mogen we aannemen, goed gezorgd voor de bibliotheek. De catalogus Cantzen toont de bibliotheek vlak na de opening in haar glorie dagen. Wie de bibliotheek wilde gebruiken, kreeg een sleutel. Er zijn er bij de opening zestig gemaakt, en later ten behoeve van de monniken uit het klooster Galileëen nog meer.

In de jaren 1572 -1591 werd Zutphen nu eens door de Spanjaarden en dan weer door de Staatse troepen ingenomen. Deze jaren

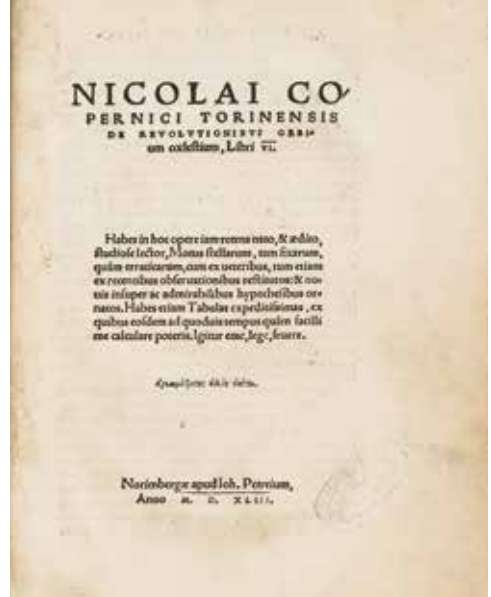
waren voor de librije treurig. In 1572 liet Berner de deuropening naar de bovenlibrije dichtmetselen. Die werd echter opengemaakt en vele boeken werden geroofd. Van aankopen kon nauwelijks sprake zijn. De enige aanwinsten vormen in deze periode boeken uit verwoeste kloosters in de omgeving als het Broederenklooster van de Dominicanen of het Observantenklooster Galileëen.

Toen Zutphen in 1591 na de inname door Maurits definitief voor de reformatie koos, werd het kapittel van de Sint-Walburgis opgeheven. De kerk werd ontdaan van alles wat aan de katholieke eredienst herinnerde: het hoogkoor werd gesloopt, de crypte volgestort en vele altaren vernield.¹⁵

In 1608 besloot het stadsbestuur een nieuw slot voor de librije te maken, en voortaan hadden alleen de predikant en de kerkmeesters en een ‘inspecteur’ van de librije een sleutel. De rector van de Latijnse school was in deze jaren ook vaak bibliothecaris van de librije. In deze periode werd de librije met name door de predikanten Gellius de Bouma, Baudartius en Damman uitgebreid met veel reformatorische werken.¹⁶

Over de achttiende- en negentiende-eeuwse geschiedenis van de librije valt niet veel te melden. Belangrijk zijn uit deze periode de catalogi die de predikanten Sluyter, Dreux en Van Wullen hebben aangelegd. De toestand van de librije was dermate slecht – er speelden kinderen tussen de lectrijnen – dat stadsarchivaris Tadema in december 1857 en juni 1858 een verzoek richtte aan de kerkvoogden om een deel van de boeken over te brengen naar het archief.

Pas met de benoeming in 1899 van Koenraad Oege Meinsma (1865-1929) tot archivaris van de stad en bibliothecaris van de librije keerde het tij. Meinsma promoveerde in 1902 te Amsterdam op het proefschrift *Middeleeuwse bibliotheken*, met daarin een

Afb. 6. Nicolaus Copernicus, *De revolutionibus orbium coelestium Libri VI*. CLZ nr. 225.

belangrijk hoofdstuk over de librije. Van het proefschrift kwam in 1903 een handelseditie van de pers en in hetzelfde jaar verscheen de eerste gedrukte catalogus. Meinsma heeft veel betekend voor de librije.¹⁷ Zonder zijn inspanningen was de wereldberoemde boekerij vast en zeker ten onder gegaan.

Na Meinsma heeft de Hervormde Gemeente van Zutphen het beheer van de librije overgelaten aan een ‘koster-kerkedienaar’.¹⁸ Initiatieven van buitenaf hebben er sindsdien voor gezorgd dat het beheer van de kostbare boeken en de wereldberoemde librije in meer professionele handen kwam. Aan het begin van dit lange traject – in 1955 – staat een brief van Hans Heiland, *Konservator und Restaurator Bücher und Grafiken* uit Gera, aan het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.¹⁹ Heiland beschrijft de zorgelijke toestand van de librije en biedt zijn diensten aan voor herstel. De bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek wordt vervolgens om raad gevraagd. Hierna duurt het lange jaren voor er daadwerkelijk actie wordt ondernomen om de klimatologische toestand in de librije te verbeteren. Dankzij een groot-schalig restauratie- en conserveringsproject,

dat duurde van 1978 tot 1999, zijn de boeken zelf nu ook in optimale conditie.²⁰

De Stichting Librije Walburgiskerk

Op advies van het toenmalige Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, dat een belangrijke financiële bijdrage had geleverd aan het restauratieproject, werd in 1984 de Stichting Librije St. Walburgiskerk opgericht. De kerkvoogden van de Hervormde Gemeente zagen in dat het beheer van de librije geheel eigen eisen stelde. Dit betrof de veiligheid (diefstalpreventie, brand), de klimaatbeheersing en de presentatie. Sinds de achttiende eeuw was de functie van de bibliotheek veranderd. Was de librije oorspronkelijk een verzameling boeken voor de geleerde gebruikers, meer en meer werd zij een cultuur-historische verzameling met een museaal karakter.

De boeken werden in beheer gegeven aan de stichting. In haar ruim vijftientigjarig bestaan heeft deze stichting veel bereikt voor het behoud, beheer en de presentatie van de collectie. Zo werd in 2003 in de kerk een permanente tentoonstelling ingericht, waar met behulp van panelen de geschiedenis van de stad, de kerk en de librije wordt getoond aan een algemeen publiek. Bij die gelegenheid verscheen een nieuwe gids.²¹ De wetenschappelijke catalogus, CLZ, is uiteraard ook een hoogtepunt. In 2010 volgde hierop het boek *Vroege drukken in de Librije van de St. Walburgiskerk* van Lotte Hellinga. De erkenning door de Nederlandse Museumvereniging als *Erkend Museum* is een volgende mijlpaal. Hierdoor is de veranderde functie van de librije, van bibliotheek naar museum, officieel een feit. De librije heeft de status van rijksmonument²² en is krachtens de Wet tot behoud cultuurbezit beschermd.²³ De boeken zijn voor wetenschappelijke doeleinden raadpleegbaar en worden in bruikleen gegeven voor bepaalde tentoonstellingen. Was de librije toen een

openbare stedelijke bibliotheek, nu is zij een uniek museum dat als sfeervol ‘middeleeuws’ ensemble het geloof uitdraagt dat Slingewater en Berner vierhonderdvijftig jaar geleden stelden in goede boeken. ●

Noten

- 1 Dr. Ad Leerintveld is bestuurslid van de stichting Librije St. Walburgiskerk te Zutphen en conservator bij de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Deze bijdrage is een bewerking van in 2011 gehouden lezingen voor de Nederlandse Boekhistorische Vereniging en de 16. Jahrestagung des Arbeitskreises für die Erfassung, Erschließung und Erhaltung historischer Bucheinbände (AEB).
- 2 Regionaal Archief Zutphen, Archief van de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente te Zutphen (1059-1979), nummer toegang 0062, inventarisnummer 255. Afgebeeld in *De Librije. Een unieke bibliotheek*, 7.
- 3 Zie Gaspar 2013.
- 4 Zie Bennink 2011 en Gaspar 2013.
- 5 Meinsma 1903 (= Looper & Geurts 1988, 40).
- 6 Zie Groothedde (e.a.) 1999.
- 7 Over dit boek Van der Coelen (e.a.) 2001, 207; Geurts 1981, 135.
- 8 CLZ, 811. Register 9.2, 9.3 en 9.4.
- 9 Exacte cijfers zijn niet eenvoudig af te leiden door de grote hoeveelheid traktaten.
- 10 CLZ, 830-833. Register 9.7.
- 11 CLZ, 817-829, 9.6 Register op onderwerp.
- 12 Deze boeken, veelal gestoken in marmerpapieren omslagen, werden gebruikt op de Latijnse school. Een deel ervan is door een legaat van Derk van Velp († 1569), rector van de kapittelschool, in de collectie van de librije terechtgekomen.
- 13 CLZ, nr. 3.
- 14 CLZ, nr. 225. Zie ook Leerintveld 2003.
- 15 CLZ, 23.
- 16 Looper & Kwint 1988 geven een hypothetische verklaring voor ‘de dood van de librije’ in deze periode.
- 17 Zie over hem Looper 1988.
- 18 CLZ, 38.
- 19 Smit 2005, 15 en 55, noot 70.

- 20 Zie over dit conserveringsproject Smit 1999 en Smit 2005.
- 21 *De Librije een unieke bibliotheek.*
- 22 Monumentnummer: 41195. <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/>
- 23 Dossier Wet behoud cultuurbezit nr. 210. De laatst bijgestelde redengeving (evaluatie Raad voor Cultuur, Advies Actualisering Wbc-lijst in 2001, p 55) luidt: 'De oudste en best bewaarde kerkbibliotheek in Nederland die nu nog op de oorspronkelijke locatie bewaard wordt. In deze vorm – als kerkbibliotheek ter plaatse – is het de enige in Nederland, terwijl buiten ons land ook zeer weinig kerkboekerijen in hun oorspronkelijke omgeving nog aanwezig zijn. De boekerij, opgebouwd sinds de 15de eeuw, is vanaf 1564 tot heden ondergebracht in dezelfde behuizing, waar ook de oude lectrijnen aanwezig zijn. De verzameling munt vooral uit door een grote collectie incunabelen, waarvan er 39 als enig exemplaar in Nederland in de bibliotheek aanwezig zijn.'

Bibliografie

- Regina Bennink, 'Een bijzondere Christus Salvator in de Librije', in *Zutphen. Tijdschrift voor de historie van Zutphen en omgeving*, 2011-3, 67-73.
- CLZ: A.D. Renting, J.T.C. Renting-Kuijpers, *Catalogus van de Librije in de St. Walburgiskerk te Zutphen. Met medewerking van Jos. M.M. Hermans (handschriften)*. Groningen, Philip Elchers, 2008.
- P. van der Coelen (e.a.), *De Gouden Eeuw van Gelre. Kunst en cultuur in het oude hertogdom*. Geldern 2001 [tentoonstellingscatalogus bij de gelijknamige tentoonstelling gehouden in Kevelaar, Nijmegen, Zutphen en Roermond 2001-2002].
- W.Th.M. Frijhoff (e.a.) (red.), *Geschiedenis van Zutphen*. Zutphen, De Walburg Pers, 1989.
- *De Librije – een unieke bibliotheek*. Zutphen, Stichting Librije Walburgskerk. Zutphen, 2002.
- André Geurts (red.), *Middeleeuwse boeken uit Zutphen*. Nijmegen, 1981 [tentoonstellingscatalogus bij de gelijknamige tentoonstelling gehouden in Nijmegen en Zutphen 1981-1982].
- A.J. Geurts, *Middeleeuwse boeken en teksten uit Oost-Nederland*. Nijmegen/Grave, Uitg. Alfa, 1984.
- Lotte Hellinga, *Vroege drukken in de Librije van de St. Walburgiskerk te Zutphen*. Groningen, Philip Elchers, 2010.
- Renaat J.G.A.A. Gaspar, 'De pilaarvoorstellingen in de Librije opnieuw geïnterpreteerd', in *Zutphen. Tijdschrift voor de historie van Zutphen en omgeving* 2013-3, 67-73 en 2013-4, 109-116.
- M. Groothedde, e.a. (red.), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*. Zutphen, De Walburgpers, 1999.
- Ad Leerintveld, 'Een revolutionair boek', in *Mededelingenblad van de Stichting Librije Walburgskerk Zutphen*, 2003, 10-12.
- B. Looper, *K.O. Meinsma 1865-1929. Bio- en bibliografie, inventaris van de collectie aantekeningen*. Zutphen, 1988.
- K.O. Meinsma, *De librije te Zutphen*. Ingeleid door drs. B. Looper & drs. A.J. Geurts. Zutphen, De Walburgpers, 1988.
- Bert Looper & Ellen Kwint, 'De dood van de librije', in *Zutphen. Tijdschrift voor de historie van Zutphen en omgeving*, 1991, 105-112.
- K.O. Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*. Amsterdam 1902 [dissertatie Universiteit van Amsterdam], [de pagina's 198-245 hieruit zijn fotomechanisch herdrukt in Looper & Geurts 1988].
- Peter J.A. Nissen, 'Liber aureus Zutphaniensis. Beschrijving van een laatmiddeleeuwse kerkelijke prachtband en zijn inhoud', in Geurts 1984, 92-120.
- René van Schaik, 'Zutphens geschiedenis van de elfde tot het einde van de zestiende eeuw', in Frijhoff (e.a.) 1989, 80-82.
- Wim J.Th. Smit, *Boekrestauratie in de Librije van Zutphen*. Zutphen, Stichting Librije Walburgskerk, 1999.
- Wim J. Th. Smit, *Van verstellingen tot restauratie. De zorg voor de boeken van de Librije van Zutphen vanaf het midden van de negentiende eeuw*. Zutphen, Stichting Librije Walburgskerk, 2005.
- Zie ook de website www.librije-zutphen.nl/